

УДК 94(477.5/6) +1:001(477.5/6)

С.Ш. Айтов

Дніпропетровський Національний університет залізничного транспорту імені акад.. В. Лазаряна

Email: aytovspartak@gmail.com; ORCID: 0000-0001-9049-5868

**РОЗВИТОК НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ
ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ ПІХОДИ
ІСТОРИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ.**

Аналізується вплив історико-антропологічних чинників на розвиток наукових і культурних ідей і досягнень Наддніпрянської України в контексті Центрально-Східної Європи. Вивчаються ментальні і соціокультурні чинники історичного розвитку зазначеного цивілізаційного регіону

Ключові слова: *Наддніпрянська Україна, Центрально-Східна Європа, історична антропологія, ментальність, етнічна психологія*

S.Sh. Aytov

Dnipropetrovsk National University of Railway Transport named after Academician V. Lazaryan

Email: aytovspartak@gmail.com; ORCID: 0000-0001-9049-5868

**THE DEVELOPMENT OF TRANSDNIPRIAN UKRAINE IN THE
CONTEXT OF CENTRAL-EASTERN EUROPE AND
EPISTEMOLOGICAL TRENDS OF HISTORICAL ANTHROPOLOGY**

The influence of historical-anthropological factors on the development of scientific and cultural ideas and achievements of TransDnieper Ukraine in the context of Central-Eastern Europe is analyzed. Mental and socio-cultural factors of the historical development of the specified civilizational region are studied

Keywords: *TransDnieper Ukraine, Central-Eastern Europe, historical anthropology, mentality, ethnic psychology*

Опубліковано: Гуманітарний журнал. 2007. Літо. С.59-63.

Проблема історичного розвитку Наддніпрянської України на загальному тлі соціокультурних, економічних, політичних процесів, характерних для Центрально-Східної Європи є комплексною і вельми

складною для розв'язання. Складнощі полягають у багатоаспектному характері історичної динаміки вказаного регіону, її швидкості та різноспрямованості, поєднанні різноманітних етнокультурних і соціально-психологічних впливів на нього, та ін. Осягнення особливостей та сутності історичного процесу у Наддніпрянській Україні у поєднанні з аналізом історичних шляхів Центрально-Східної Європи об'єктивно дає змогу більш глибоко та повно зрозуміти історичну траєкторію українського народу, держави.

Цьому може сприяти застосування епістемологічних підходів історичної антропології, науки про „людину в часі”, до вивчення різноаспектних історичних реалій і процесів Наддніпрянської України та Центрально-Східної Європи (ЦСЄ). Реалізація історико-антропологічних концепцій для аналізу складних соціо-економічних і етнокультурних явищ має змістовну наукову традицію. У різні часи можна вказати на дослідження Ж.Ле Гоффа [8], А.Я. Гуревича [9], Н. Яковенко [19], які містять глибокі і змістовні концептуальні підходи щодо вивчення історико-антропологічних складових історичного процесу, відповідно, середньовічної Західної Європи та України періоду раннього Нового Часу.

Разом з тим, вивчення історико-антропологічних особливостей Наддніпрянської України у взаємозв'язку з історичним розвитком ЦСЄ поки що проаналізовані не досить ретельно. Зокрема, вплив характерних рис ментальності мешканців Наддніпрянської України на особливості соціокультурних чинників її історичної траєкторії, у контексті історичних процесів, властивих для всього регіону ЦСЄ. Тому метою даної роботи є аналіз дії історико-антропологічних рис населення Наддніпрянської України на її соціокультурний розвиток, інтелектуальні здобутки, на тлі культурних взаємовпливів і культурного діалогу з народами та країнами Центральної і Східної Європи.

Особливості історико-антропологічних характеристик регіону ЦСЄ значною мірою пов'язані із особливостями природно-географічних умов та

динаміки соціокультурних процесів, властивих останньому. З географічної точки зору, регіон є вельми різноманітним, включає горні рельєфи (Карпати, Татри, Балкани), степові смуги в Угорщині та Наддніпрянській Україні, величезні річні басейни (Дунай, Вісла, Дніпро, Одер). З огляду на вказане природне і ландшафтне „різнобарв'я”, Центрально-Східна Європа може бути названа „прикордонним цивілізаційним регіоном” [1, с. 6].

Не менш складною виступає і картина історичних рухів і подій загальноєвропейського, а іноді і світового масштабу, які відбулись у даному географічному та соціокультурному просторі. Серед значущих подій та процесів, що розгорталися у Центрально-Східній Європі, у різні часи останнього тисячоліття, можна згадати наступні. У пізньому Середньовіччі та ранньому Новому часі – гуситський рух, феномени українського козацтва і „козацького бароко”, контрреформаційний рух у Польщі.

Гуситський соціокультурний і релігійний рух був „...прологом до Реформації в Європейському масштабі, яка настала у XIV в. Цей потужний революційний рух (...) мав величезний резонанс, його імпульси і впливи ширилися по всьому континенту” [13, с.79]. Історична діяльність українського козацтва зупинила у 1683р. Оттоманську експансію у Центральну та Західну Європу, а українське бароко стало однією із яскравих сторінок європейської культури. Контрреформація, активно підтримана Річчю Посполитою, стала потужною течією ідеологічною та культурною, спрямованою на протидію модерним на той час релігійним та світоглядним течіям Європи.

Потужні соціальні рухи реалізувалися у Центрально-Східній Європі у першій половині XIX ст.: повстання декабристів (Південного союзу) у 1825 р., польське повстання у 1831 р., угорській революційний рух 1848-1849 рр., який ледь не зруйнував Австрійську імперію. Друга половина XIX – початок XX століття ознаменувалися польським повстанням 1863 р., болгарським повстанням 1876 р., і російсько-турецькою війною 1877 – 1878 рр., в наслідок якої південнослов'янські народи звільнилися від Оттоманської влади;

Балканські війни 1912,1913 рр., стали прологом до I Світової війни, а предлогом до неї – Сараївські постріли Гаврили Принципа.

1980 – ті роки – початок XX ст.. були пов'язані для Східно і Центрально Європейських народів із боротьбою з комуністичною системою і проведенням низки ненасильницьких (за винятком Румунії) „оксамитових революцій”.

У період XVII - XX століть в регіоні ЦСЄ відбулися також такі «тектонічні» історичні події, як російсько-польсько-шведські війни XVI – кінця XVII ст., російсько-турецькі війни XVIII ст., експансія наполеонівської Франції, зародження, становлення і розпад комуністичної системи, I та II Світові війни.

Наслідком складних, тяжких і суперечливих історичних подій і процесів стало часте перекроєння міждержавних кордонів, тісне спілкування етносів, релігій і культур регіону, на теренах якого співіснували та співіснують різні форми західного та східного християнства, іудаїзм, іслам. Різноманітність природно-географічних умов, мінливість умов соціокультурних і соціоекономічних, часті соціальні потрясіння здійснили істотний вплив на ментальність та світогляд народів Центрально-Східної Європи, які знайшли концентроване відображення у їх культурі, соціальній думці.

Досить показовими є розповсюджені у регіональних літературах – душі народу, за висловом М. Костомарова [10, с. 65] - футуристичні мотиви (С. Лем, О. Бердник, С. та М. Дяченко) у поєднанні із глибоким дослідженням психічних підвалин особистості (Ф. Кафка, М. Гоголь, засновник психоаналітики З. Фрейд). Філософські і природно-наукові системи, які осмислюють засади космогонії та рушійні сили розвитку еволюції на Землі (М. Копернік, В. Вернадський) із метафізикою М. Булгакова і теософською доктриною О. Блаватської. Різноманітність бачень світу, філософських вчень, світоглядів вражає, і у Новій та Новітній історії може бути порівняна із прозираннями, глибокими протиріччями соціокультурних процесів, креативністю народів Латинської Америки, чий розвиток також

супроводжувався швидким динамізмом зміни державних устроїв, державних кордонів, міграційних рухів, культурних взаємовпливів тощо.

Соціо і етнопсихологічна ментальна матриця народів, які мешкають у Наддніпрянській Україні і поєднаних дією історичних процесів у складну соціокультурну систему, формувалася і реалізувалася в умовах, значною мірою, подібних до відповідних умов інших етносів Центрально-Східної Європи.

Дослідники історії, культури, психології українського народу, зокрема Наддніпрянської України, відзначають наявність певних оригінальних рис, сформованих в процесі його історичного розвитку та різноаспектного культурного діалогу з сусідніми націями. Так, М.І. Костомаров вказує на релігійну і політичну толерантність українців [10, с. 65-66], глибоку релігійність [10, с. 70], природну демократичність [10, с. 78]. В.Б. Антонович звертає увагу на високу психічну активність мешканців Наддніпрянської України [2, с. 69]. У більш пізній роботі дослідник акцентує увагу на цікавості українців до гуманітарних наук, схильності до аналізу дійсності та скептицизму [3, с. 101], спрямованість на політичні ідеали „(...) правди, правдивості, громадської рівноправності” [3, с. 97]. На думку О. Кульчицького: „У історичному аспекті формацій українську психіку притягують(...) „межові ситуації” (в екзистенціальному розумінні) (...), що їх витворила геополітична ситуація України, прикордонної плодючої, багатой межової смуги поміж Заходом і Сходом” [11, с. 53].

Слід відзначити, що вказані вище особливості етнічної психології, світобачення, сприймання світу, властиві українцям, склалися під впливом вже відзначених соціокультурних політичних і географічних чинників. Так, нахил до аналізу дійсності стимулював спілкування з різноманітними культурами Центрально-Східної Європи. Очевидно, що ця обставина мала наслідком високий суспільний статус ідеалу правди і справедливості, демократизм, толерантність до релігій та культур інших народів. Інтерес до гуманітарних наук також був сформований під впливом постійного

міжкультурного діалогу, який, в свою чергу, зумовлювався інтенсивною соціальною та політичною динамікою регіону ЦСЄ.

Саме соціополітична дійсність, динаміка якої часто реалізувалася у вигляді воєн, повстань, революцій, громадянських конфліктів стала основою формування у ментальності українців (перед усім Наддніпрянської України) – гострого відчуття ефемерності, нестабільності життя окремої людини, громади, держави – що і пояснює згадану О. Кульчицьким тягу до „межових” психологічних станів. Спілкування з представниками інших культур і ментальності об’єктивно сприяє і створенню підвалин у суспільній свідомості для зацікавленості гуманітарними науками, оскільки вони і пояснюють сутність та причини історичних і соціокультурних відмінностей та перетинань між націями, а також сприяють укріпленню релігійності.

Сформувавшись під впливом певних чинників, ментальність впливає на соціополітичну та соціокультурну динаміку народів. На думку французького дослідника Р. Шарт’є, „структури та соціальні практики є у першу чергу наслідками уявлень, за допомогою яких індивіди та групи осмислюють оточуючий світ” [4, с. 20] . Відповідно до цієї концепції, риси світогляду, ментальності мешканців Наддніпрянської України здійснили вплив на подальший розвиток культури, філософських систем, ставлення до світу місцевого „субсоціуму” українського суспільства на всіх етапах його еволюції.

Дійсно, вже видатне творіння культури Київської Русі – „Слово о полку Ігореві” відзначається багатьма перевагами, літературними і світоглядними. За думкою А. Горського, ... „Слово” займає видатне місце з точки зору мистецьких досягнень. Воно не знає рівних у стильовому різноманітті; не перевершеним є зображення в „Слові” природи, тісно пов’язане з унікальною по своєму багатству символікою поеми” [7, с. 41]. Символічний характер поеми відтворився у творчості Г.С. Сковороди, вже на новому рівні пізнання реальності.

Філософія і етика видатного мислителя сконцентрувалася цілком на аскетичних та містичних ідеях, які оперували значною мірою символічними та містичними поняттями – „серце”, „безодня”, „внутрішня людина”, „новий едем” тощо [17, с. 455]. Містичність, символічність, певна „езотеричність”, мали основою і українську інтелектуальну традицію XVI - XVII ст.

Діалогом із „горніми сферами”, „світом небаченого”, ознаменувалися і творчість та життя М.В. Гоголя, чий життєвий шлях розгортався „(...)як образ духовної лестивці, постійного сходження, а твори його – є певними віхами на цьому тяжкому шляху „[5, с. 174]. Цікаво зазначати що перу М.В. Гоголя належать і теологічні праці [6.]. Творчість Т.Г. Шевченка виглядає більш реалістичною, „земною”, ніж мистецтво і думка його попередників. Про те, категорія „божої правди” є надзвичайно важливою для письменника, як і для його сучасників – М.І. Костомарова, П.О. Куліша; поєднання ідей хіліастичного царства Божого та цілком „реальної” категорії соціальної справедливості.

Уродженець Києва М.О. Бердяєв успадкував традицію дослідження метафізичних основ буття і потягу до суспільної і духовної свободи. Концепції філософа вельми повно інтегруються у понятті „філософія свободи”. Цікаво що, за спогадами Ф. Степуна, Бердяєв був одним із перших мислителів, які відчували наближення глобальних соціальних катаклізмів першої половини ХХ ст. [16, с. 408].

Певним наслідком цих потрясінь стала творчість киянина М.А. Булгакова, маюча піком роман „Майстер і Маргарита”, один із найбільш складних і впливових у ХХ столітті. Булгаков виявився спадкоємцем М.В. Гоголя саме у тих рисах, які є майже недосяжними для багатьох письменників та мислителів: осягненні філософських і релігійних засад буття [15, с. 418]. Як і М.В. Гоголя М.А. Булгакова можна назвати „письменником четвертого (позаземного) виміру. ”

Сучасник М.О. Бердяєва та М.А. Булгакова, В. Вернадський спрямував свої дослідження на вивчення суто раціональних, наукових проблем,

еволюції природи і людства і створив одну із перших у ХХ ст.. грандіозну концепцію сфери розуму – ноосферу [14, с. 738-739], як загально еволюційного чинника.

Короткий аналіз особливостей творчості і мислення видатних митців та вчених Наддніпрянської України свідчить про істотний вплив мешканців вказаного регіону на розвиток його культури, філософської та наукової думки. Зокрема – нахил до аналізу і скептицизму, здібності до гуманітарних наук (і філософії), віра у ідеали „правди і добра”, релігійна і культурна толерантність („філософія свободи”) і релігійність, увага до межових ситуацій (між світами пізнаними і непізнаними, світом релігійно-філософської думки і світом соціальної реальності).

Прискорений розвиток культури і науки в Україні на початку ХХ ст.. (крім згаданих імен, зокрема – І. Сікорський, М.С. Грушевський, діячі українського авангарду та багато ін.), дозволяє висунути припущення про „культурно-пізнавальну” революцію в Наддніпрянській Україні у цей період – за концепцією наукової революції Т. Куна [12, с. 126 - 127], пов’язану із уявленнями про взаємовпливи наукової революції і культури, висловлені Б.Г. Юдіним [18, с. 136 – 137]

Список літератури:

1. Айтов С.Ш. Дослідження історії запорозьких козаків Д. І. Яворницького і теорія „прикордонних” цивілізацій // Грані. – 2005. - №5. – с.22 - 25
2. Антонович В.Б. Вступна лекція до курсу історії // Київська старовина. – 1992. - №3 – с.67 - 69
3. Антонович В.Б. Три національні типи народні // Антонович В.Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., -1995
4. Бессмертный Ю.Л. «Анналы»: Переломный этап? // Одиссей. – М.: Наука, 1991 – с. 7 – 24
5. Воропаев В., Виноградов И. „Лествица, возводящая на небо” // Литературная учеба. -1992. - № 1 – 3. – с. 172 - 174

6. Гоголь Н.В. „О гневе и безгневии” // Литературная учеба. -1992. - № 1 – 3. – 175 - 177
7. Горский А.Л. „Имемся во едино сердце и блюдем Русскую землю” // Прометей. - №16. – М.: Молодая гвардия., 1990. – с 41 - 53
8. Гофф Ле Жак Цивилизация средневекового Запада. – М.: Прогресс – Академия, 1992. – 373 с.
9. Гуревич А.Я. Феодалное средневековье: что это такое? Размышления медиевиста на грани веков // Гуревич А.Я. История – неоконченный спор.- М.: РГГУ, 2005. – с.718 - 757
10. Костомаров Н.И. Две русские народности // Основа – 1861 - №3
11. Кульчицкий О. Світовідчужання українця // Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – с. 48 - 65
12. Кун Т. Структура научных революцій. – М.: Прогресс, 1977. – 330с.
13. Наливайко Д. Гуситський рух і Україна // Хроніка – 2000. - №25 -26.- К, 1999.- с.76 - 88
14. Сидоренко С., Хоменко Г. Філософські відлуння Вернадського // Хроніка – 2000.- № 37 – 38. – т.1. – К, 2001. -735 - 739
15. Соколов Б.В. Булгаков. Энциклопедия. – М.: Эксмо, 2005 – 827 с.
16. Степун Ф. Николай Бердяев // Хроніка – 2000. - № 39 – 40. –т.2.- К, 2001. – с. 406 – 414.
17. Чижевський Д. Філософія Г. Сковороди // Хроніка – 2000. - № 39 – 40. – т.2. – К, 2001. – с. 455 – 474
18. Юдин Б.Г. Наука, культура и научные революции // Научные революции в динамике культуры. – Минск.: изд-во Университетское, 1987. – с.120 - 139
19. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідеї в Україні XVI – XVII століть. – К.: Критика, 2002. – 415 с.